

University of Groningen

Cleio en de liberalen

Voerman, Gerrit

Published in:
Liberaal Reveil

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1997

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (1997). Cleio en de liberalen: over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme. *Liberaal Reveil*, 38(6), 266-272.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

CLEIO EN DE LIBERALEN

OVER DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN HET NEDERLANDSE LIBERALISME

GERRIT VOERMAN

In 1992 publiceerden het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en de Teldersstichting een bibliografie van de VVD en haar voorlopers. Recentelijk is zo veel literatuur over het Nederlandse liberalisme verschenen dat het tijd wordt voor een herziene uitgave. Vooruitlopend op deze publicatie geeft de auteur van *De geschiedenis van het politieke liberalisme* in *Liberaal Reveil* alvast een overzicht van de historische studies van de afgelopen jaren.

'De geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme na Thorbecke draagt enkele bijzondere kenmerken. In de eerste plaats vertoont zij, vergeleken met andere politieke stromingen, sporen van langdurige verwaarlozing - met name wat de 20e eeuw betreft.' Met deze typering begon in 1988 een overzicht over de aard en de stand van de historische productie over het liberalisme in Nederland.¹ Geconstateerd werd dat deze stroming zeker vergeleken met de socialistische op niet al te veel belangstelling van geschiedkundigen had mogen rekenen. Deze academische desinteresse leidde er mede toe dat de geschiedschrijving van het liberalisme lange tijd vooral voor rekening kwam van sympathisanten. Ook bij andere partijen was dit vaak gebruikelijk, maar 'de mate waarin het "professionele" absentisme zich hier deed gelden, verleende de liberale historiografie meer dan elders het karakter van een onderonsje onder gelijkgezinden'.² Hiermee was het tweede kenmerk van de geschiedschrijving van het liberalisme gegeven: zij was grotendeels een liberale aangelegenheid, met als gevolg dat er een zekere mate van partijdigheid in doorklinkt.

Anno 1997 wordt opnieuw de balans opgemaakt. In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de historische studies die de afgelopen tien jaar over het liberalis-

me zijn verschenen. We beperken ons hier tot monografieën en bundels; artikelen uit tijdschriften en jaarboeken zijn niet vermeld.³ De publicaties worden niet meer dan aangestipt; een inhoudelijke bespreking gaat het bestek van dit artikel verre te buiten. In de noten staan de meest uitvoerige en belangrijke besprekingen vermeld.⁴ Bij deze inventarisatie zal tevens worden nagegaan in hoeverre de hierboven beschreven karakteristieken van de historiografie van het liberalisme nog steeds geldig zijn.

TWEEDE HELFT NEGENTIENDE EEUW

Hoewel in 1988 de diagnose van 'academische verwaarlozing' werd gesteld, werd toen ook al voorzichtig gewag gemaakt van een kentering in de historische belangstelling voor het liberalisme. Het socialisme leek als onderzoeksobject een stapje terug te moeten doen; het liberalisme trad daarentegen meer op de voorgrond. Als verklaring werd hiervoor gewezen op de individualistische tijdgeest. Deze toenemende interesse zette zich voort in de jaren negentig. Na de ondergang van het staatsocialisme achter de Berlijnse Muur in 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 raakte het liberalisme volop in de mode - niet alleen in de politiek (zoals de VVD in electoraal opzicht tot haar genoegen merkte), maar ook in de geschiedswetenschap. De voorkeur van de historici en politicologen ging daarbij vooral uit naar het liberalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw. Wat de keuze van dit tijdvak betreft is er weinig veranderd, want voor zover er in het verleden serieus onderzoek werd gedaan naar de liberalen, ging het eveneens om deze periode van hoogtij. Wel is het opvallend dat de recent verschenen studies vele onvermoede kanten of onbekend gebleven aspecten van de eind-negentiende-eeuwse liberalen aan het licht brengen, waarbij het vaak gehanteerde standaardcliché van de asociale, individualistische

liberaal die bij staatsonthouding zweert, flink wordt genuanceerd.

Als eerste in de rij publicaties verscheen in 1992 van de hand van de politicoloog Stuurman de artikelenbundel *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*.⁵ De auteur behandelt hierin de periode 1840-1910, maar pretendeert niet 'een volledige, chronologisch doorlopende geschiedenis van het liberalisme te schrijven'. Ook ligt de nadruk niet op Thorbecke, zoals het citaat in de titel wellicht doet vermoeden. Thorbecke's uitspraak is aangehaald om de activistische inslag van het toenmalige liberalisme tot uitdrukking te brengen, dat volgens de auteur veel karakteristieker is dan het vaak aan deze stroming toegeschreven *laissez-faire*. De ontwikkeling van het liberalisme wordt beschreven aan de hand van drie achtereenvolgende generaties en hun projecten: die van 1848, die zich bezig hield met de staats-hervorming (Donker Curtius en Thorbecke); de generatie van de jaren zeventig, die zich gesteld zag voor de schoolstrijd en de 'sociale kwestie' (Kappayne van de Coppello en Van Houten); en die van rond de eeuwwisseling, die de maatschappij in sociaal opzicht door overheidsinterventies gestalte gaf (Goeman Borgesius, Treub en Cort van der Linden).

Deze laatste generatie der sociaal-liberalen staat centraal in de dissertatie van de politicoloog Dudink, *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* uit 1997.⁶ Ook in dit boek wachten de lezer enkele verrassingen. Zo breekt Dudink met het gangbare beeld van de absolute tegenstelling tussen de behoudende oud-liberalen en de vooruitstrevende sociaal-liberalen. Verder gaat hij uitgebreid in op de 'de morele aspecten' van het sociaal-liberalisme. Een republikeinse deugd als burgerschap, burgerlijke deugden als zelf- en driftbeheersing en christelijke deugden als naastenliefde en offervaardigheid lagen mede ten grondslag aan de sociale politiek van deze lichting liberalen. Het 'deugdzame liberalisme' culmineerde in het door Pierson en Goeman Borgesius geleide 'kabinet van de sociale rechtvaardigheid'.

De moralistische kant van de liberalen in de late negentiende eeuw waar Dudink uitgebreid op in gaat, wordt in een andere richting uitgewerkt door de historicus Te Velde. In zijn proefschrift *Gemeenschapszin en plichtsbef* onderzoekt hij de nationalistische component

van de liberale politiek in de decennia rond de eeuwwisseling.⁷ Steeds meer in het defensief geraakt door de opkomst van de confessionelen en socialisten in de politieke arena, richtten de liberalen zich op de gedachte van de gemeenschap. Op de door hen gevreesde maatschappelijke desintegratie als gevolg van de nieuwe politieke, verzuilde ideologieën zochten zij een antwoord in een herdefiniëring van de nationale identiteit. Zij gingen onder andere over tot de introductie van nieuwe verbindende symbolen als de instelling van Koninginnedag. De liberalen legden tegelijkertijd ook meer de nadruk op de plichten die de burger zou hebben tegenover de nationale gemeenschap.

Met een aan Te Velde verwant thema houdt de historicus Van Miert zich bezig in zijn proefschrift *Wars van clubgeest en partijzucht*.⁸ Hij bestudeert de houding van de liberalen (en van andere groeperingen) in Tiel en Winschoten ten aanzien van de opkomende verzuiling. Zijn bevindingen stemmen grosso modo overeen met die van Te Velde. Ook op lokaal niveau bleken de liberale elites naar een 'gematigd nationalisme' te grijpen, als reactie op de toenemende verdeeldheid in de stedelijke samenleving en politiek. Het organiseren van festiviteiten in het kader van nationale feesten als de kroning van Wilhelmina is hiervan een voorbeeld.

De door Te Velde signaleerde nationalistische oriëntatie van de liberalen wordt ook geconstateerd door R. Aerts in zijn monumentale proefschrift *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*.⁹ Hierin wordt onder meer nagegaan welke bijdrage dit algemeen-culturele tijdschrift leverde aan de ontwikkeling van het Nederlandse politieke liberalisme in de negentiende eeuw. *De Gids* was vanaf de oprichting in 1837 het liberalisme toegedaan en zou na 1848 een meer politieke koers volgen. 'Het liberalisme als ideologie heeft eigenlijk pas gestalte gekregen in en door intellectuele centra als het tijdschrift *De Gids*', aldus de auteur.

Na de opsomming van deze vijf zowel verfrissende als doorwrochte studies (op één na alle proefschriften!) die met elkaar gemeen hebben dat zij in ruime mate ingaan op zowel de ideologische kant van het liberalisme als op zijn praktische politiek, luidt de conclusie dat het liberalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw - en dan met name de laatste drie decennia - behoorlijk

goed is verkend.¹⁰ Deze publicaties vormen zo een waardevolle aanvulling op de vooral feitelijke geschiedenis van dit tijdvak die de historicus Taal heeft geschreven met zijn *Liberale en radicalen in Nederland, 1872-1901*.¹¹ Zoals reeds gezegd worden in deze boeken vrijwel zonder uitzondering de liberalen in verrassende gedaanten ten tonele gevoerd. Recensent Van Doorn wees hier al op na het verschijnen van de boeken van Stuurman en Te Velde, beide in 1992. Bij Stuurman verschijnen de Nederlandse liberalen uit de vorige eeuw als uitgesproken activisten en hervormers, bij Te Velde blijken zij, nogal onverwacht, kordate voorstanders te zijn van nationale kracht en gemeenschapszin.¹² En het aardige van de studie van Dudink is voor *Volkskrant*-columnist en Teldersstichting-medewerker Van der List 'dat zij duidelijk maakt hoezeer het sociale activisme van de vaderlandse liberalen voortkwam uit een moralistische inslag'.¹³ Met enig genoegen houdt hij dit zijn liberale partijgenoten voor die van een moraliserende VVD niets willen weten.

TWINTIGSTE EEUW

Van deze historiografische oase van de laat-negentiende eeuw is het een kleine stap naar de dorre woestijn van de eerste helft van de twintigste eeuw. De liberale partijformaties die in de periode van de eeuwwisseling tot de Tweede Wereldoorlog opereerden, zijn grotendeels een onbeschreven blad. In het algemeen kan gesteld worden dat partijorganisaties een weinig populair onderwerp zijn in historische verhandelingen over het liberalisme.¹⁴ Taal behandelde de Liberale Unie vanaf haar oprichting in 1885 tot 1901, het jaar waarin de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) zich afsplitste. De geschiedenis van de VVD over de jaren 1948-1988 is geboekstaafd in *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*.¹⁵ Monografieën over de partijen die in het hiertussen gelegen tijdvak actief waren, zijn er niet. Vooral over de rechtse variant binnen het liberalisme (Liberale Unie, Bond van Vrije Liberalen, Economische Bond en Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond) is nog weinig bekend. Het einde van deze onwetendheid is echter in zicht nu de historicus P. van Schie, medewerker van de Teldersstichting, een proefschrift over deze partijen voorbereidt.

De VDB, de organisatorische uitdrukking van het linkse liberalisme, is relatief beter bedeed. In 1991 verscheen

bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, *De vrijzinnig-democratische traditie*.¹⁶ In deze bundel werd de VDB tot leven gewekt door de Bond te vergelijken met de liberale en sociaal-democratische partij ter rechter- en linkerzijde. Een studie die uitgaat van de VDB zelf en die ook aan zijn interne functioneren aandacht besteedt, ontbreekt echter nog altijd.

De overbrugging van de diepe kloof die er van oudsher bestond tussen het liberalisme en de sociaal-democratie door de formatie van het kabinet-Kok van VVD, D66 en PvdA in de zomer van 1994, vormde voor de Teldersstichting aanleiding tot de uitgave van de bundel *Tussen polarisatie en paars*.¹⁷ In een tiental artikelen van historici en een enkele politicoloog worden de politieke en ideologische verschillen die er tussen deze partijen en hun voorlopers bestonden, breed uitgemeten. Het 'paarse' verleden komt opnieuw aan bod in *Paars in perspectief*.¹⁸

Monografieën over landelijke liberale partijorganisaties zijn zoals reeds vermeld niet van stapel gelopen in de afgelopen tien jaar. Wel verschenen enkele publicaties waarin bepaalde politieke of organisatorische aspecten van deze partijen centraal staan. In de dissertatie *De macht van het idee* analyseert de politicoloog Van der List de buitenlandse politiek die de VVD sinds haar oprichting in 1948 heeft voorgestaan.¹⁹ De vaak moeizame verhouding van de jongerenorganisaties van liberalen huize met de moederpartijen wordt uitputtend beschreven door de historica Braams-Beversluis in *De Vrijzinnig-Democratische Jongeren Organisatie* en wat betreft de JOVD door Haben Jansen in *De jonge liberalen*.²⁰ De geschiedenis van het liberalisme in de provincie Groningen vanaf het midden van de negentiende eeuw is vastgelegd onder de weinig tot de verbeelding sprekende titel *Het liberalisme in Groningen*.²¹

PERSONEN

Het biografische genre is in de liberale geschiedschrijving altijd populair geweest, veel meer dan partijgeschiedissen. Ook de afgelopen tien jaar is dit weer gebleken. Van der List en Van Schie namen het initiatief tot *Van Thorbecke tot Telders*.²² De redacteurs hopen 'de kennis over het Nederlandse liberalisme te vergroten door "tien toppers van toen", tien liberale kopstukken van voor 1940, te portretteren'.²³ De uitverkoren politici moesten niet alleen

doeners, maar ook denkers zijn - dat wil zeggen in ideologisch opzicht interessant. De nadruk in de bundel ligt - al weer - op de negentiende eeuw: van de tien behandelde politici lag slechts van twee het zwaartepunt van hun werkzaamheid in het interbellum - namelijk de liberaal Telders en de vrijzinnig-democraat Marchant. Aan deze laatste werd door de geschiedenisleraar Groenewold een zelfstandige biografie gewijd: *H.P. Marchant (1869-1956). 'Le tigre néerlandais'*.²⁴ Helaas blijven de psychologische achtergronden van deze markante politicus nogal onderbelicht.

In de prominentengalerij van voor de Tweede Wereldoorlog ontbreekt de oud-liberale De Beaufort. Deze was van 1897 tot 1901 minister van Buitenlandse Zaken in het hierboven reeds genoemde kabinet-Pierson-Goeman Borgesius. Zijn dagboeken zijn in een wetenschappelijke editie verschenen; degelijk ingeleid en uitvoerig geannoteerd.²⁵

De naoorlogse periode is in biografisch opzicht tamelijk goed bedeed geraakt in de jaren negentig. Van de hand van de journalist Hoedeman verscheen *Hans Wiegel en het spel om de macht*.²⁶ Hiervoor interviewde hij politieke vrienden en vijanden van de voormalige VVD-leider, die overigens in beide gevallen zowel binnen als buiten de VVD te vinden waren. Tot de categorie vrienden behoorde Haya van Someren, in de tijd dat Wiegel in de VVD op de troon werd gezet partijvoorzitter. Zij was de eerste vrouw in Nederland die een dergelijke functie vervulde en de tweede vrouwelijke fractievoorzitter in de senaat. Haar levensloop werd in 1994 vastgelegd door de jurist Van Zanen.²⁷ Evenals de biografie van Groenewold mist deze studie psychologische diepgang.

In ieder geval niet tot de vrienden van Wiegel behoort F. Bolkestein, de huidige politieke leider van de VVD. Met zijn uitgesproken opvattingen domineert deze al jaren het politieke debat in Nederland. Dit gegeven vormde aanleiding tot het boekje *Het brein van Bolkestein*.²⁸ Hierin staat niet de persoon van de VVD-leider centraal, maar zijn denken: het tracht 'een getrouwe weergave' te geven van de politieke filosofie van Bolkestein. In de liberale historiografie is het eigenlijk voor het eerst sinds aartsvader Thorbecke dat aan een liberale leider een soort intellectuele biografie wordt gewijd. Deze eer wordt Bolkestein uit onverdachte bron bewezen: de

uitgever is SUN vroeger voluit Socialistische Uitgeverij Nijmegen geheten.

Naast deze boeken over liberalen verschenen er nog twee autobiografieën. De beminlijke diplomaat en historicus Van der Klaauw schreef zijn memoires onder de titel *Diplomatenleven*.²⁹ Hij trad als minister van Buitenlandse Zaken in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) in de voetsporen van de hierboven genoemde De Beaufort. Van een dynamischer leven getuigen de herinneringen van Joekes, Tweede-Kamerlid voor de VVD van 1963 tot 1989.³⁰

BALANS

De afgelopen tien jaar is de geschiedkundige interesse voor het liberalisme behoorlijk toegenomen. Enerzijds was dit een autonome ontwikkeling. De groeiende belangstelling van academische zijde voor met name het eind-negentiende-eeuwse liberalisme was niet gestuurd door van bovenaf opgelegde onderzoeksprojecten, maar vooral het gevolg van de fascinatie van individuele onderzoekers voor dit onderwerp. Anderzijds heeft ook de Teldersstichting bijgedragen aan het stijgende aantal historische publicaties over het liberalisme. Niet alleen is een van haar medewerkers op een onderwerp in deze sfeer gepromoveerd (en is een andere daar momenteel mee bezig), ook heeft deze 'wetenschappelijke instelling ten behoeve van de VVD en het liberalisme' het voortouw genomen tot de uitgave van diverse bundels.

Het feit dat de aan de VVD gelieerde Teldersstichting als één van de gangmakers fungeert van de geschiedschrijving van het liberalisme, zou een risico met zich kunnen meebrengen. Zoals in het begin van dit artikel al is gezegd, was deze geschiedschrijving lange tijd een liberaal onderonsje, waarin de objectiviteit niet zelden de nodige krassen opliep. Een actief optreden van het liberale wetenschappelijke bureau op dit terrein zou deze traditie kunnen bestendigen. De onder auspiciën van de Teldersstichting verschenen bundels tonen echter aan dat deze vrees misplaatst is. Dit blijkt al direct uit de keuze van de auteurs. De meeste aangetrokken historici (en politicologen) zijn niet uit liberale kring afkomstig. Zij die dat wel zijn - vaak de reeds eerder vermelde twee medewerkers van de Teldersstichting - weten op vanzelfsprekende wijze politieke voorkeur en wetenschappelijke activiteit te scheiden.

In het afgelopen decennium was de geschiedschrijving van het liberalisme niet meer in de eerste plaats het speelterrein van liberalen. Zij is volwassen geworden: de wetenschap ging zich meer met het onderwerp bemoeien en de 'partijdige' trekjes van weleer zijn min of meer verdwenen. Een karakteristiek is echter ongewijzigd gebleven: de politieke partij is nog altijd een ondergeschoven kind in de liberale historiografie. Terwijl de afgelopen jaren niet minder dan vier monografieën over het CDA verschenen (die over de ARP en de KVP niet meegerekend), twee over de SDAP en PvdA en één over de inmiddels ter ziele gegane CPN, gebeurde er zoals gezegd op liberaal terrein in feite niets.

Wellicht dat *Liberale onder één dak*, het boek dat oud-Commissaris der Koningin Vonhoff over de VVD schrijft en dat in januari 1998 bij het vijftigjarige bestaan van de partij wordt gepresenteerd, hierin verandering brengt. Een boek van een liberaal voor liberalen, dat wel. Maar dat deze studie in deze oude, vervagende historiografische traditie zal passen, lijkt echter niet goed denkbaar; hopelijk weet de auteur opnieuw 'het gelijk der ketters' aan zijn zijde.³¹

NOTEN

1. G. Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk? Over de geschiedschrijving van het liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 29 (1988), 3 (okt.), 96-99; in enigszins gewijzigde vorm ook verschenen in G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Groningen/Den Haag, 1992, 1-11.
2. Overigens hield men zich in liberale kring veel minder dan bij andere politieke stromingen met de eigen geschiedenis bezig. Als verklaring hiervoor is onder andere aangevoerd dat de neergang van het liberalisme in de eerste helft van de twintigste eeuw een weinig aantrekkelijk onderwerp voor liberalen was. Zie Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk?', 98-97.
3. Naar verwachting zal in 1998 of 1999 een tweede editie verschijnen van de in noot 1 vermelde bibliografie. Hierin zullen ook relevante politicologische studies worden opgenomen, zoals R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992; en H.L.J. van de Velde, *Vrouwen in de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in*

Nederland (1919-1990), Leiden, 1994.

4. We hebben ons hier beperkt tot besprekingen uit *Liberaal Reveil* (LR), *Beleid & Maatschappij* (B&M) en *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN).

5. S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1992. Zie voor uitvoerige recensies: P. van Schie, 'Het liberale hoogtij van de 19e eeuw', in: LR, 32 (1992), 4, 153-156; H. Spoormans, 'Wacht op onze daden. Siep Stuurman en het liberalisme', in: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse 1993-1994*, Utrecht, 1993, 217-226; en J.A.A. van Doorn, 'Over liberalisme en sociaal-democratie. Kanttekeningen bij Siep Stuurman: Wacht op onze daden', in: B&M, 19 (1992), 6, 314-319; met een weerwoord van S. Stuurman, 'Liberalisme, socialisme en de "productieve deugd"'. Een antwoord aan Van Doorn', in: B&M, 19 (1992), 6, 319-322.

6. S. Dudink, *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997. Besproken door: P. van Schie, 'Redelijkheid en zedelijkheid', in: LR, 38 (1997), 4 (aug.), 172-176.

7. H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag, 1992. Zie voor een bespreking: J.A.A. van Doorn, 'Sporen van nationaal-liberalisme', in: B&M, 20 (1993), 3, 153-156; en J.A. Bornewasser, in: BMGN, 110 (1995), nr. 2, 300-301.

8. J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam, 1994. Besproken door H. te Velde in: BMGN, 110 (1995), nr. 2, 290-291.

9. R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam, 1997. Zie voor een bespreking: P. de Rooy, 'Een parade van oppassende en verstandige letterheren', in: *Vrij Nederland*, 30 augustus 1997; en J.D. Snel, 'mooi liberaal museum', in: LR, 38 (1997), 5 (okt.), 222-226.

10. De uitkomsten van dit en ander onderzoek van Nederlandse historici en politicologen naar het liberalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw werden gepresenteerd op enkele conferenties met Franse en Engelse vakgenoten. Deze bijeenkomsten resulteerden in de publicatie van enkele bundels. Door de vergelijking met de Britse en Franse geestverwanten krijgt de

geschiedenis van de liberalen in Nederland meer reliëf. Zie S.Stuurman, red., *Les libéralismes, la théorie politique et l'histoire*, Amsterdam, 1994; en S.Groenveld en M.Wintle, red., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present*, Zutphen, 1997. Iets buiten het kader van dit artikel vallend maar toch wel het vermelden waard is de studie over de relatie tussen de economische wetenschap en het liberalisme in de negentiende eeuw, van de hand van T.J.Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875*, Hilversum, 1989.

11. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag, 1980.

12. Van Doorn, 'Sporen van nationaal-liberalisme', 153.

13. G. van der List, 'Deugdzaam en toch liberaal', in: *de Volkskrant*, 20 juni 1997.

14. In 1988 werd reeds geconstateerd dat partijgeschiedenissen weinig in trek waren. Dit werd toen in verband gebracht met het feit dat liberale auteurs lange tijd de liberale geschiedschrijving domineerden en dat zij waarschijnlijk - individualistisch dat zij als liberalen waren - meer de voorkeur gaven aan de persoon van de politicus dan aan de organisatie waarvan deze deel uitmaakte. Zie Voerman, 'Een vergeten hoofdstuk', 97.

15. R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988.

16. G. Voerman, e.a., *De vrijzinnig-democratische erfenis. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991.

17. P.G.C. van Schie, red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen, 1995. Veel van de artikelen uit deze bundel waren eerder al verschenen in *Liberaal Reveil*. Besproken door: P. de Rooy, 'Dierbare vijanden', in: *LR*, 36 (1995), 6 (dec.), 226-227.

18. P.G.C. van Schie, *Paars in perspectief. Het typerende en de toekomst van de samenwerking tussen liberalen en sociaal-democraten*, Kampen, 1997. Zie voor een bespreking: H. Wansink, 'Hoe bijzonder is het eerste zakenkabinet-Kok?', in: *LR*, 38 (1997), 2 (apr.), 89-91.

19. G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995.

20. M.T. Braams-Beversluis, *De Vrijzinnig-Democratische Jongeren Organisatie 1923-1946*, Utrecht, 1994; en E.M. Hab-

ben Jansen, *De jonge liberalen. Een geschiedenis van de JOVD 1949-1994*, Amsterdam, 1994. Beide besproken door: G. Voerman, 'Politieke pubers? De geschiedenis van de VDJO en de JOVD', in: *LR*, 36 (1995), 2 (apr.), 82-84.

21. G. Voerman, red., *Het liberalisme in Groningen*, Groningen, 1995.

22. G.A. van der List en P.G.C. van Schie, *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen/Maastricht, 1993. Zie voor een bespreking: H.J.L. Vonhoff, 'Van Thorbecke tot Telders', in: *LR*, 34 (1993), 3 (juni), 111-113; en Y.P.W. van der Werff, in: *BMGN*, 109 (1994), nr. 3, 575-576. In de jaren negentig werd ook de publicatie van *De briefwisseling van J.R. Thorbecke* voortgezet. Uitgegeven door G.J. Hooykaas verscheen in 1993 deel IV (over de jaren 1840-1845) en in 1995 deel V (1845-1853). Aan de uitgave van dit laatste deel werkte ook J.P. Santegoets mee.

23. De grens is bij het jaar 1940 gelegd, omdat de liberale prominenten van na de Tweede Wereldoorlog zijn beschreven in de bundel *Kopstukken van de VVD* (Houten, 1988).

24. C.A. Groenewold, *H.P. Marchant (1869-1956). 'Le tigre néerlandais'*, Groningen, 1992. Besproken door: P. van Schie, 'Hendrik Pieter Marchant', in: *LR*, 34 (1993), 2 (apr.), 81-84; J.A.A. van Doorn in: *B&M*, 21 (1994), 1/2 (jan./feb.), 57-58; en J. Bosmans, in: *BMGN*, 110 (1995), 143-144.

25. *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*. Uitgegeven door J.P. de Valk en M. van Faassen, 2 dln., Den Haag, 1993.

26. J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993. Besproken door: G. van der List, 'Hans Wiegel en het spel om de macht', in: *LR*, 34 (1993), 6 (dec.), 1993, 238-240. Bij het tienjarige jubileum van Wiegel als Commissaris der Koningin in Friesland in juni 1992 verscheen een artikelenbundel onder redactie van K. Jansma, *Hans Wiegel in Friesland. De commissaris als orakel en mens*, Franeker, 1992.

27. J. van Zanen, Haya. *Haya van Someren Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994. Besproken door: G. Voerman, 'De biograaf als beeldhouwer? Enkele correcties', in: *LR*, 35 (1994), 4 (aug.), 169-171. Zie voor de tekst van de toespraak die H. Wiegel hield bij de ontvangst van het eerste exemplaar: H. Wiegel, 'Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie',

in: *LR*, 35 (1994), 4 (aug.), 133-136.

28. A. Maas, G. Marlet en R. Zwart, *Het brein van Bolkestein*, Nijmegen, 1997.

29. C.A. van der Klaauw, *Een diplomatenleven. Memoires*, Amsterdam, 1995. Besproken door: J.L. Heldring, 'Memoires die te denken geven', in: *LR*, 36 (1995), 5 (okt.), 181-182.

30. T. Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996. Zie voor een bespreking: F. Lafort, 'Theo Joekes: outsider

bij de insiders', in: *LR*, 38 (1997), 1 (feb.), 39-40.

31. Zie H.J.L. Vonhoff, 'Het gelijk der ketters', in: Van Schie, *Tussen polarisatie en paars*, 166-173.

Drs. G. Voerman is hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.